

Farklı Dindarlık Türlerinin Dehşet Yönetimindeki Rollerine İlişkin Araştırmalar Üzerine Bir Derleme

A Review of Research on the Role of Different Types of Religiosity in Terror Management

Kenan Alparslan¹, M. Ersin Kuşdil²

¹Muş Alparslan Üniversitesi, Muş

²Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa

ÖZ

Bu derleme çalışması, Dehşet Yönetim Kuramı (DYK) kapsamında gerçekleştirilen ve dindarlığı iç-grup ve dış-grup ayrımı açısından ele alan araştırmaları inceleyerek dindarlığın farklı biçimlerinin dehşet yönetimindeki rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmalar olgunun iki önemli sonucuna işaret etmektedir: Bunlardan birincisi, dindarlığı ölçmek amacıyla dindarlığın sadece bir yönüne (dinsel aidiyet, ahiret inancı vb.) odaklanan genel dindarlığın kullanıldığı çalışmalarda bu değişkenin dünya görüşü savunmasını artırarak ölümlülük belirginliği hipotezini desteklemesidir. İkincisi, farklı dinsel yönelimlerin (içsel, köktenci vb.) ölümlülük belirginliği arttığında kendilerine has özelliklerine bağlı olarak farklı tepkilere neden olmasıdır. Mevcut çalışmada, çeşitli araştırma bulguları arasındaki farklılıkların olası nedenleri tartışılmıştır. Farklı dindarlık türlerinin dehşet yönetiminde oynadığı rolleri açıklığa kavuşturmak için Sarouglu tarafından geliştirilen “inanma” ve “ait olma” boyutlarının güçlü-esnek ve dışlayıcı-kapsayıcı kutuplarına dayalı bir sınıflandırma önerilmiştir. Böylece, dindarlık türlerinin, bu sınıflandırmadaki konumlarına bağlı olarak dehşet yönetiminde farklı şekillerde işlev göreceği savunulmuştur. Örneğin, dinsel dünya görüşü tehdit edildiğinde, güçlü-dışlayıcı örüntü (örneğin, dinsel köktencilik) daha olumsuz tepkilere yol açabilirken, güçlü-kapsayıcı örüntü (örneğin, içsel dindarlık) gruplar arası ilişkilerdeki olumlu süreçlerle ilişkilendirilebilir. Bu sınıflandırma ve dindarlık türleri üzerine gelecekte yapılacak araştırmalar DYK'nın geliştirilmesine özgün katkılar sağlayabilir. Öte yandan, farklı dindarlık biçimlerinin varoluşsal kaygıları yönetmedeki rollerini bilmek, ölüm, yas, kayıp ve ilgili süreçlerle başa çıkmada terapötik fayda da sağlayabilir.

Anahtar sözcükler: Dehşet yönetimi, dindarlık, dinsel yönelim, ölüm korkusu, ölümlülük belirginliği

ABSTRACT

This review paper aims to reveal the role of different types of religiosity based on research addressing religiosity in terms of in-group and out-group distinction within the scope of Terror Management Theory (TMT). Studies point out two important results of the phenomenon: the first is the fact that general religiosity focusing on only one aspect of religiosity (religious belongingness, afterlife belief, etc.) to measure religiosity increases worldview defense, supporting the hypothesis of mortality salience. The second is the fact that different religious orientations (intrinsic, fundamentalist, etc.) cause various reactions, depending on their unique characteristics when mortality is salient. In the current study, possible reasons for the differences between research findings are discussed. In order to clarify the roles that different types of religiosity play in terror management, a classification based on the strong-flexible and exclusive-inclusive poles of the “belief” and “belonging” dimensions suggested by Sarouglu has been proposed. It has been argued that religiosity types would function in terror management in different ways, depending on the classification in which they are placed. For example, when the religious worldview is threatened, the strong-exclusive pattern (e.g., religious fundamentalism) can lead to more negative reactions, while the strong-inclusive pattern (e.g., intrinsic religiosity) can be associated with positive processes in inter-group relationships. Future research on this classification and types of religiosity can provide unique contributions to developing TMT. On the other hand, knowing the roles of different forms of religiosity in managing existential concerns may be of therapeutic benefit in coping with death, bereavement, grief and related processes.

Keywords: Terror management, religiosity, religious orientation, fear of death, mortality salience

Giriş

Ölüm olgusunu sosyal psikolojinin önemli bir konusu haline getiren Dehşet Yönetimi Kuramı (DYK) (Greenberg ve ark. 1986, Pyszczynski ve ark. 2015), ölümlülüğün farkına varılmasının kişide benzersiz bir dehşet duygusu uyandırdığı ve kişinin bu duyguyu yönetmek için çeşitli çabalar sarf ettiği fikri üzerine inşa edilmiştir. DYK temel olarak Ernest Becker'in insan doğasını anlamaya odaklanan çeşitli bilimsel geleneklerin görüşlerini birleştiren ve sentezleyen çalışmalarından esinlenmiştir (Rosenblatt ve ark. 1989). Becker'in fikirlerinden esinlenen kurama göre, ölümlü olduğunu fark eden kişi, bu farkındalıkla başa çıkmak için çeşitli stratejiler ve anlamlandırma mekanizmaları geliştirir. Ölümle ilgili korku, kaygı ya da belirsizlik kişiyi insan varlığını ebedi kılacak bir dayanak bulmaya yöneltir. Bu noktada kişi, ölüm bilincinin yarattığı dehşet duygusunu bastırmaya ve onu katlanılabilir kılmaya çalışmakta, kendini teselli etmek ve rahatlatmak için dinsel ya da seküler inanç ve ideolojileri benimsemektedir. Dindarlık ya da dinsel inanç konusu, dehşet duygusunun yönetilmesindeki kritik rolü nedeniyle araştırmacıların dikkatini çekmiş ve son zamanlarda yoğun bir şekilde çalışılmıştır.

DYK, diğer hayvanlardan farklı olarak insanların ölümün kaçınılmaz olduğunu farkında olduğunu öne sürmektedir. Bu farkındalık bireylerde yoğun ve ilkel bir korku olan dehşet duygusunu yaratarak onları bu duyguya karşı savunmasız bırakmaktadır (Solomon ve ark. 2004, Greenberg ve ark. 2020). DYK, psikolojik sistemlerin ölüm farkındalığımızı yönetmeye yardımcı olduğunu ve böylece ortaya çıkabilecek kaygıyı kontrol etmek için şekil aldığını öne sürmektedir. Kuram, insanların ölüm farkındalığını (a) kültürel dünya görüşlerine olan inancı sürdürmek ve (b) bu dünya görüşleri tarafından sağlanan değer standartlarına uyararak benlik saygısı kazanmaktan oluşan çift bileşenli bir tampon sistemi aracılığıyla yönettiğini savunmaktadır (Rosenblatt ve ark. 1989, Pyszczynski ve ark. 2015).

DYK, ölümle ilgili dehşet duygusuyla başa çıkmak için hem dinsel hem de dinsel olmayan (seküler) inançların birlikte değerlendirilmesini önermektedir. DYK'ya göre din, diğer inanç biçimlerinden farklı değildir. Öte yandan DYK çalışmalarında dinsel inançların ön plana çıkması şartı olmamaktadır. Tarih boyunca bilim insanları, filozoflar, teologlar ve sosyal bilimciler ölüm korkusunun bireyler için önemli bir motivasyon kaynağı olduğunu ve dinin bu korkunun giderilmesine yardımcı olduğunu düşünmüşlerdir (Jong ve Halberstadt 2017); hatta bu bakış açısına göre dinin en belirgin psikolojik işlevi hayata bir anlam ve amaç duygusu kazandırmak ve varoluşsal sorunlarla başa çıkmaya yardımcı olmaktır (Batson ve Stocks 2004). DYK, dinsel inançların psikolojik güvenlik duygusu ve ölümsüzlük umudu sağladığını ve ölüm farkındalığının neden olduğu potansiyel dehşet duygusuyla başa çıkmaya hizmet ettiğini öne sürmektedir (Vail ve ark. 2010). Seküler inançlar da dehşet yönetiminde fayda sağlamaktadır; ancak ölümden sonraki yaşama dair "bilgi" sağlayan, varoluşsal kaygıları gideren ve insan davranışlarını yönlendiren dinsel inançlar bu konuda daha etkili bir araç olabilir. İnsanlık tarihi boyunca etkili kültürel dünya görüşleri olarak varlıklarını sürdürebilen dinler, bireylere ölüm sonrası yaşam inançları (cennet, reenkarnasyon vd.) aracılığıyla gerçek ölümsüzlük vaat etmenin yanı sıra dinsel bir topluluğa ait olma duygusu aracılığıyla sembolik ölümsüzlük de sunmaktadır (Vail ve ark. 2012, Abeyta ve Blake 2020, Alparslan 2022, Arrowood ve ark. 2022).

DYK, bireylerin benlik saygılarının benimsedikleri değer standartlarına ve bunları gerçekleştirme kapasitelerine duydukları inançlarına bağlı olduğunu öne sürer (Greenberg ve ark. 1990). Dinler, alternatif değer standartları sunar ve inananların kendilerini Tanrı'nın gözünde değerli hissetmelerini sağlayarak benlik saygısı ihtiyaçlarını karşılarlar (Batson ve Stocks 2004). Bu değer duygusu insanların kaçınılmaz ölüm farkındalığının neden olduğu kaygıyı yönetmelerini sağlayarak bu kaygı karşısında göreceli bir soğukkanlılıkla yaşamalarına olanak tanır (Vail ve ark. 2010, Routledge ve ark. 2018).

DYK üzerine yapılan çalışmalar, ölümün kaçınılmazlığına ilişkin kaygıyı yönetme çabalarının, önyargı ve saldırganlıktan savaş ve terör eylemlerini desteklemeye kadar çeşitlenen bazı olumsuz düşünce ve davranış kalıplarına yol açtığını göstermiştir (Burke ve ark. 2010). Bununla birlikte, aynı çabalar bazen de merhamet, empati, fedakarlık, bağışlama ve sevgi gibi olumlu eğilimleri de artırabilir (Vail ve ark. 2012b). Çalışmalar, benlik saygısı (Harmon-Jones ve ark. 1997), güvenli bağlanma (Mikulincer ve ark. 2003) ve yakınlık kurma (Mikulincer ve ark. 2004) gibi psikolojik ve sosyal faktörlerin dehşet duygusunun olumsuz sonuçlarını hafifletebileceğini göstermiştir. Bunlara ek olarak, DYK'da önemli bir değişken olan dindarlık da bireysel farklılıklar bağlamında incelenmiştir (Vail ve ark. 2010). Dindarlık, bireylere yaşamda bir anlam, amaç ve süreklilik duygusu sağlayarak ölüm korkusuna karşı bir savunma mekanizması olarak görülebileceği gibi, ölüm korkusunu ve beraberinde gelen kaygıyı azaltabilecek bir ölüm sonrası yaşam inancı da sağlayabilir (Abeyta ve Blake 2020, Greenberg ve ark. 2020).

Dindarlığın ölümlülük bilincinin yarattığı kaygıyla başa çıkma işlevi dinsel düşünce ve unsurların kişinin kültürel dünya görüşündeki yerine göre değişmektedir. Örneğin, Greenberg ve arkadaşları (1990) ölümlülüğün

belirginleşmesinin dindar insanları kendi dünya görüşlerini tehdit edenlere karşı olumsuz tepkiler vermeye yönelttiğine işaret etmiş; Jonas ve Fischer (2006) ise bu etkinin bazı dindarlar için kanıtını bulurken diğerleri için bulamamıştır. Friedman ve Rholes (2008), ölümlülük uyarımından sonra, köktenci dindar katılımcıların dünya görüşlerini kontrol grubundakilere kıyasla daha az savunduklarını bulmuştur. Yine Norenzayan ve Hansen (2006) ölümlülük belirginliğinin insanları daha dindar olmaya teşvik ettiğini bulurken, Burling (1993) benzer bir sonuca ulaşmamıştır. Farklı sonuçlar ortaya koyan bu çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, dikkat edilmesi gereken noktalardan biri çalışmalarda hangi dindarlık türünün kullanıldığı, diğeri ise herhangi bir iç-grup/dış-grup ayrımının olup olmadığıdır.

Ölümlü ilgili kaygıların yönetilmesinde dinin oynayabileceği farklı rolleri gösteren bulgular (Vail ve ark. 2010, Jong ve Halberstadt 2017, Alparslan 2022), bireyler arasındaki çeşitli dinsel yönelimlerin ve dinler arasındaki farklılıkların incelenmesini gerektirmektedir. Toplumlardaki dinsel inançların çokluğu ve kültürel çeşitlilik, bu olgunun hem evrensel hem de emik yönlerini araştırmayı mümkün kılacak modeller gerektirmektedir. Kişisel dindarlığın evrensel yönlerini araştıran Saroglou (2011), dinin birincil psikolojik işlevlerine dayanan ve dinsel tutum, biliş, duygu ve davranışlara bağlı olarak değişen dört temel boyut -- inanma, bağlanma, davranma ve ait olma (Tablo 1) -- önermektedir (Saroglou ve ark. 2020, 2022).

Tablo 1 Saroglou'nun (2011) dört dindarlık boyutu	
Boyut	Tanım
Inanma:	Bir tür dışsal aşkınlığa ve bunun insanlar ve dünya ile bağlantısına ilişkin özel inançlar
Bağlanma:	Aşkın varlık ile kurulan duygusal bağ
Davranma:	Aşkın varlık tarafından belirlenmiş olarak algılanan kurallar doğrultusunda davranmak
Ait olma:	Görkemli bir tarihe ve iddialı gelecek hedeflerine sahip bir kültürel gruba ait olmak

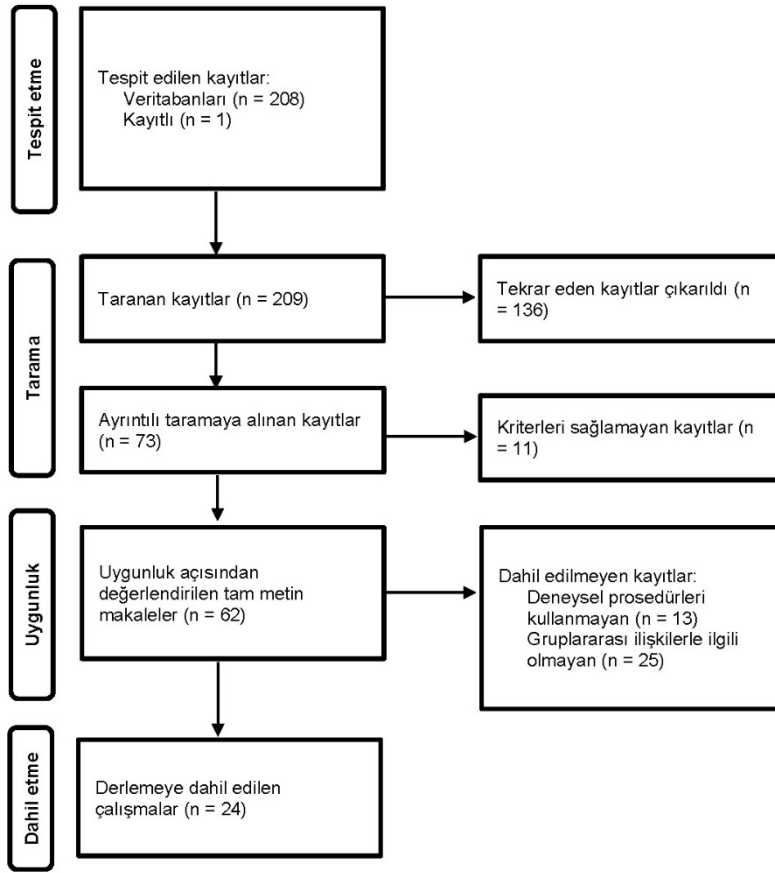
Inanma boyutu dindarlığın bilişsel yönünü temsil eder ve aşkınlığa ve hayatın anlamına olan inancı ifade eder. Bu boyut aşkınlık, anlam arayışı ve epistemik kesinlik hakkındaki inançlar gibi güdü ve işlevlerle karakterize edilir. Bağlanma boyutu, aşkın varlıkla ve dindaşlarla bağlantı kurma yoluyla ortaya çıkan duygusal bir süreçtir ve kendini aşma deneyimlerini içerir. Birlik, huşu, iç huzur arayışı, duygusal düzenleme ve bağlanma gibi dürtülerle karakterize edilir. İnanç ve bağlanma boyutlarının maneviyatın (spirituality) önemli bileşenleri olduğu bulunmuştur (Saroglou ve ark. 2020). Ayrıca, bağlanmanın yaşam memnuniyetinin güçlü bir yordayıcısı olduğu görülmüştür (Saroglou ve ark. 2020).

Davranma boyutu, aşkın varlık tarafından belirlenmiş olarak algılanan normlara, uygulamalara ve değerlere uygun biçimde davranmakla betimlenir. Din, doğru ve yanlış dinsel bir perspektiften tanımlayan belirli normlar ve ahlaki argümanlar sağlar. Ahlaki süreci yansıtan bu boyutta birey "erdem ve saflığa" ulaşacak şekilde davranmayı hedefler ve bu hedefe ulaşmak için özdenetim mekanizmasına başvurur. Dindarlığın davranma boyutu, yüksek bir bilişsel tamamlanma ihtiyacı (the need for closure) ile ilişkilidir (Saroglou ve ark. 2020). Son boyut olan ait olma ise bir topluluğa dahil olmayı ve bir dinsel grupla özdeşleşmeyi tanımlamaktadır. Tarihsel dönemler ve coğrafi bağlamlar boyunca dinsel inançlar, ritüeller, duygular ve ahlaki kodlar dinsel topluluklar içinde normatif olarak organize edilmiş, tartışılmış ve paylaşılmıştır. Birey, belirli bir dinsel gelenek, grup veya mezhep ile özdeşleşerek sosyal bir kimlik edinir. Bu sosyal kimlik bireye aidiyet duygusu, kolektif benlik saygısı ve sosyal destek sağlarken, dinsel değerleri tehdit eden dış-gruplara karşı önyargılı tutumları da ortaya çıkarmaktadır. Aidiyet, düşük varoluşsal arayış ve yüksek otoriteryanizm ile ilişkilendirilmiştir (Saroglou ve ark. 2020).

Inanma ve ait olma boyutlarının karşılıklı ilişkilerinin gruplar arası ilişkilerde daha belirleyici olduğu düşünülmektedir. İnanç boyutu, dinsel fikir, inanç, norm ve sembollerin güçlü veya dogmatik bir şekilde benimsenmesine ya da esnek veya yorumlayıcı olmasıyla betimlenir. İnanç, özellikle köktencilik ve varoluşsal arayış ile güçlü bir şekilde ilişkilidir (Saroglou ve ark. 2020). Dolayısıyla, inanmanın güçlü kutbu dış gruba yönelik olumsuz tutumlar üretirken, esnek kutbu dış gruba yönelik olumlu tutumlar üretmektedir. Öte yandan, aidiyet boyutu, etnik, dilsel ve coğrafi bağlarla sınırlı dışlayıcı bir sosyal kimliğe sahip olmaktan bu sınırların ötesine geçen kapsayıcı bir sosyal kimliğe sahip olmaya kadar uzanabilir. Dışlayıcı aidiyete sahip bireyler dinsel inancı kendilerine özgü olarak algılayabilir ve dış-gruplara karşı önyargı ve ayrımcılığı benimseyebilirler. Kapsayıcı aidiyete sahip bireyler ise dinsel inancı evrensel olarak algılayabilir ve dış-gruplara karşı hoşgörülü olabilirler. Köktencilik ve otoriterlik, inanç ve aidiyet boyutlarıyla güçlü bir şekilde ilişkilidir. İnanç ve aidiyet boyutları dindarlığın bilişsel ve sosyal yönlerini temsil etmekte ve dış-gruplara yönelik önyargıyı öngörmektedir (Saroglou ve ark. 2020, 2022). Dolayısıyla bu iki boyutun, kültürel dünya görüşünün savunulmasında dindarlığın oynadığı rolü belirlemede özellikle önemli olduğu düşünülmektedir.

Bu derleme çalışmasında, dindarlık üzerine yapılan araştırmaların bulguları incelenerek farklı dindarlık biçimlerinin dehşet yönetimindeki rolü değerlendirilmektedir. Bildiğimiz kadarıyla, dindarlığın ölüm korkusunu

nasıl yönettiğiyle ilgili olarak iç-grup/dış-grup odaklı sistematik bir inceleme yapılmamıştır. Bu nedenle bu derlemenin amacı, DYK bağlamında yapılan ve iç-grup/dış-grup belirginliğine odaklanan araştırmaları dahil ederek farklı dindarlık türlerinin rolünü araştırmaktır. Ayrıca, ele alınan çeşitli dinsel yönelimler Saroglou'nun sınıflandırmasıyla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

Şekil 1. PRISMA yönergelerine uygun olarak seçilen çalışmaların akış şeması

Yöntem

DYK bağlamında dindarlığı inceleyen araştırmalar PsycINFO, Science Direct, Scopus, Web of Science ve Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi veri tabanlarından elde edilmiş, tarama gerçekleştirilirken terror management (theory), death anxiety, fear of death, mortality (salience) kelimeleri religion, religiosity, religious kelimeleri ile eşleştirilmiştir. Veri tabanları Mayıs 2018'de taranmış ve daha sonra bu tarama Aralık 2021 ve Ocak 2023'te tekrarlanmıştır. Güncellenen taramalarda karşılaşılan yeni makaleler de çalışmaya dahil edilmiştir.

Makaleler şu üç dahil etme kriteri temel alınarak seçilmiştir: a) ölümlülük belirginliği prosedürlerini kullanan deneysel veya yarı deneysel bir çalışma olması, b) kişisel dindarlık türlerine odaklanılmış olması ve c) iç-grup ve dış-grup arasındaki ayrımcılığa veya önyargıya ilişkin bulgular üretmesi. Dahil edilme kriterlerini karşılamayan veya bunlara ilişkin bulgular içermeyen (dışlama kriterleri) makaleler hariç tutulmuştur. Dolayısıyla, literatür taramaları, sistematik incelemeler veya genel değerlendirme makaleleri bu derleme çalışmasına dahil edilmemiştir.

Bulgular

Bu sistematik inceleme, Sistematik İncelemeler ve Meta-Analizler için Tercih Edilen Raporlama Öğeleri (PRISMA) kılavuzuna (Moher ve ark. 2009) dayalı olarak yürütülmüştür. İzlenen aşamalar ve her aşamada elenen çalışma sayısı Şekil 1'de sunulmuştur. İlk aşamada anahtar kelimelerle yapılan arama sonucunda toplam 209 çalışmaya ulaşılmıştır. Bunlardan biri yüksek lisans tezi için gerçekleştirilmiş bir çalışmadır (Aksüt-Çiçek 2008). İkinci aşamada bu sette yer alan tekrar eden 136 çalışma çıkarılmıştır. Daha sonra, makalelerin başlıkları ve özetleri yukarıda sunulan üç kritere göre taranmış ve bu kriterlerden herhangi birini karşılamayan toplam 11

makale elenmiştir. Sonuç olarak, mevcut derlemeyle potansiyel olarak ilgili olan 62 çalışma belirlenmiştir. Üçüncü aşamada, bu 62 çalışmanın tam metinleri, tüm derleme kriterlerine uyup uymadıklarını belirlemek için ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. Yirmi beş makale, iç-grup/dış-grup ayrımını içermediği ve dış-gruba yönelik tepkileri ele almadığı için inceleme dışında bırakılmıştır. Ayrıca, 13 çalışma herhangi bir deneysel prosedür içermediği için değerlendirmeye dahil edilmemiştir. Sonuç olarak, tüm kriterleri karşılayan 24 çalışma (yukarıda bahsedilen bir yüksek lisans tezi de dahil olmak üzere) incelemeye dahil edilmiştir. İncelenen çalışmalara ilişkin bilgiler Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 2. Dehşet yönetiminde genel dindarlığın rolüne ilişkin çalışmaların özeti			
Yazar (Yıl)	Katılımcı özellikleri, örneklem büyüklüğü, ülke	DYK araştırma odağı	Temel bulgular
Greenberg ve ark. (1990, Deney 1)	46 Hristiyan üniversite öğrencisi (20 erkek, 26 kadın). ABD	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği, kişinin kendi dinsel grubunun (Hristiyanlar) bir üyesine yönelik beğenisini artırırken, dinsel bir dış-grubun (Yahudiler) bir üyesine yönelik beğenisini azaltmıştır.
Dechesne ve ark. (2003, Deney 1)	54 üniversite öğrencisi. Hollanda	Ölümlülük belirginliği, gerçek ölümsüzlüğün kanıtı ve benlik saygısı	Ölümlülük belirginliği, öbür dünya inançlarını çürüten kanıtlara maruz kalan katılımcılarda benlik saygısı kazanma çabasını artırırken, dünya görüşünü destekleyen kanıtlara maruz kalan katılımcılarda arttırmamıştır.
Dechesne ve ark. (2003, Deney 3)	138 üniversite öğrencisi (94 erkek, 44 kadın). ABD	Ölümlülük belirginliği, gerçek ölümsüzlüğün kanıtı ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği, öbür dünya inançlarını çürüten kanıtlara maruz kalan katılımcılarda kültürel dünya görüşü savunmasını artırırken, dünya görüşünü destekleyen kanıtlara maruz kalan katılımcılarda arttırmamıştır.
Pyszczynski ve ark. (2006, Deney 1)	40 üniversite öğrencisi (26 erkek, 4 kadın; yaş ort. = 22.46). İran	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümü hatırlatılan katılımcılar, ABD'ye karşı şehitlik saldırılarını destekleyen öğrenciyi tercih etmiştir.
Pyszczynski ve ark. (2006, Deney 2)	127 üniversite öğrencisi (32 erkek, 95 kadın). ABD	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği, siyasi olarak muhafazakar öğrenciler arasında terörle mücadele için aşırı askeri müdahalelere desteği artırırken, siyasi olarak liberal öğrenciler arasında arttırmamıştır.
Aksüt-Çiçek (2008)	160 üniversite öğrencisi (80 erkek, 80 kadın). Türkiye	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Dinsel eğilimleri tehdit edilen öğrenciler, ölümlülükleri hatırlatıldığında daha yüksek düzeyde saldırganlık göstermişlerdir.
Norenzayan ve ark. (2009, Deney 1)	77 üniversite öğrencisi (18 erkek, 59 kadın). Kanada	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümleri hatırlatılan katılımcılar, Batı kültürünü aşağılayan yazarı ve makaleyi daha olumsuz değerlendirmiştir. Dindar katılımcılar arasında anlamlı bir etki görülmemiştir.
Norenzayan ve ark. (2009, Deney 2)	107 üniversite öğrencisi (20 erkek, 87 kadın). Kanada	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	İlk çalışma ile benzer sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca, insanların dinsel kimlikleri ne kadar önemliyse, Batı karşıtı din yanlısı makaleyi o kadar olumlu değerlendirmişlerdir.
Norenzayan ve ark. (2009, Deney 3)	92 üniversite öğrencisi (25 erkek, 67 kadın). Kanada	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümleri hatırlatılan katılımcılar makaleyi daha az olumlu değerlendirmiştir. Dindar katılımcılar arasında ölümün belirginliğinin herhangi bir etkisi bulunmamıştır.
Rothschild ve ark. (2009, Deney 1)	151 üniversite öğrencisi (38 erkek, 113 kadın; yaş ort. = 22.63). ABD	Ölümlülük belirginliği, merhamet değerleri ile hazırlama ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği ve merhametli dinsel değerlerin etkileşimi, aşırı köktendinciler arasında Amerikan çıkarlarını savunmak için aşırı müdahalelerin kullanımına verilen desteğin azalmasına yol açmıştır.

Rothschild ve ark. (2009, Deney 2)	121 üniversite öğrencisi (31 erkek, 90 kadın; yaş ort. = 22.53). ABD	Ölümlülük belirginliği, merhamet değerleri ile hazırlama ve dünya görüşü savunması	Ölümlülüğün belirginleşmesinden sonra merhamet değerlerinin seküler bir bağlamda sunulması köktendincilerin tepkisini değiştirmemiştir.
Rothschild ve ark. (2009, Deney 3)	110 üniversite öğrencisi (54 erkek, 66 kadın; yaş ort. = 22.53). İran	Ölümlülük belirginliği, merhamet değerleri ile hazırlama ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği, Kuran'daki merhamet değerleriyle hazırlanan katılımcılarda Batı karşıtı tutumları azaltmıştır.
Juhl ve Routledge (2010, Deney 2)	52 Hristiyan üniversite öğrencisi (22 erkek, 30 kadın; yaş ort. = 18). ABD	Ölümlülük belirginliği, kişisel yapı ihtiyacı ve dünya görüşü savunması	Kişisel yapı ihtiyacı yüksek olan öğrencilerde, ölümlülük belirginliği dinsel dünya görüşü savunmasını artırmıştır.
Juhl ve Routledge (2010, Deney 3)	82 Hristiyan üniversite öğrencisi (35 erkek, 47 kadın; yaş ort. = 19). ABD	Ölümlülük belirginliği, kişisel yapı ihtiyacı ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği saldırgan dinsel dünya görüşü savunmasını artırmıştır, ancak bu sadece kişisel yapı ihtiyacı düzeyi yüksek olan öğrenciler arasında görülmüştür.
Rogers (2011)	102 Hristiyan üniversite öğrencisi (59 erkek, 43 kadın; yaş ort. = 19.42). ABD	Ölümlülük belirginliği, anlamlı ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Öğrenciler olağan ölümlülük belirginliğini kullanarak ölümü düşünmeye hazırlandığında, Hristiyan hedefe ilişkin izlenimleri daha olumlu olurken, Yahudi hedefe ilişkin izlenimleri daha olumsuz olmuştur. Ancak öğrencilerin ölümlerini kendi anlamlı dünya görüşleriyle tutarlı bir şekilde değerlendirmeye teşvik edilmesi, dünya görüşü savunmacı tepkilerini ortadan kaldırmıştır.
Van den Bos ve ark. (2012, Deney 1)	305 ergen ve genç birey (167 erkek, 138 kadın; yaş ort. = 16.70). Hollanda	Ölümlülük belirginliği, kişisel belirsizlik ve dünya görüşü savunması	Kişisel belirsizliğin hatırlatılması, hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar arasında dünya görüşü savunma tepkilerini tetiklemiştir, ancak Hristiyanlar, ölümlülüğün belirginleşmesinin manipülasyonuna daha güçlü tepki göstermiştir.
Van den Bos ve ark. (2012, Deney 3)	340 üniversite öğrencisi (178 erkek, 162 kadın; yaş ort. = 28.20). Hollanda	Ölümlülük belirginliği, kişisel belirsizlik ve dünya görüşü savunması	Ölümlülüğün belirginleşmesinin ardından Hristiyan katılımcılar dünya görüşü savunmasına daha güçlü tepki verirken, Müslüman katılımcılar dünya görüşü savunma tepkileri göstermemişler.
Heflick ve Goldenberg (2012)	139 üniversite öğrencisi (52 erkek, 87 kadın). ABD	Ölümlülük belirginliği, gerçek ölümsüzlüğün kanıtı ve dünya görüşü savunması	Öbür dünyanın varlığına dair kanıtlar, inanç sistemi ne olursa olsun, ölümlülüğün belirginleşmesinin (dünya görüşü savunması) etkilerini tamponlamıştır; ancak öbür dünyanın var olmadığına dair kanıtlar, ölümlülüğün belirgin olması durumunda dünya görüşü savunmasını artırmıştır.
Schumann ve ark. (2014, Deney 1)	89 üniversite öğrencisi (27 erkek, 65 kadın; yaş ort. = 21.18). ABD	Ölümlülük belirginliği, dinsel inanç sistemini hatırlatmak ve dünya görüşü savunması	Ölümün belirginleştirildiği koşulda dinsel inanç sisteminin hatırlatılması, intikam ifade eden kelimelerin ulaşılabilirliğini azaltmıştır.
Schumann ve ark. (2014, Deney 2)	111 kadın üniversite öğrencisi (yaş ort. = 20.40). ABD	Ölümlülük belirginliği, dinsel inanç sistemini hatırlatmak ve dünya görüşü savunması	Ölümün belirginleştirildiği koşulda dinsel inanç sisteminin hatırlatılması, saldırgan bir dış-gruba yönelik düşmanca davranışı azaltmıştır.
Newheiser ve ark. (2015, Deney 1).	223 üniversite öğrencisi (86 erkek, 127 kadın; yaş ort. = 20.29). Birleşik Krallık	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği koşulunda, dindar olmayan katılımcılar, dindar katılımcılara göre Müslümanlara karşı daha olumsuz tutum bildirmişlerdir.

Newheiser ve ark. (2015, Deney 2)	116 yetişkin (72 erkek, 94 kadın; yaş ort. = 39.28). İtalya	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği Hristiyan katılımcılar arasında Müslümanlara karşı olumsuz tutumları tamponlarken, falcılara karşı olumsuz tutumları artırmıştır.
Maheshwari ve Mukherjee (2019, Deney 1)	150 Kalpvas uygulayan hacı aday (yaş ort. = 63.70). Hindistan	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlü oldukları hatırlatılan ve hatırlatılmayan hacıların Kalpvas yapmayanlara karşı tutumları arasında bir fark bulunamamıştır.
Maheshwari ve Mukherjee (2019, Deney 2)	62 Kalpvas uygulayan hacı aday (35 erkek, 27 kadın; yaş ort. = 65.98). Hindistan	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlü oldukları hatırlatılan hacılar, Müslümanları daha olumsuz değerlendirmişlerdir.

Derleme kapsamında incelenen çalışmalar, dindarlığın ölüm korkusuna karşı koruyucu işlevinin, dindarlığı ele alma yöntemine bağlı olarak değiştiğini göstermiştir. Bazı araştırmalar dindarlık için dinsel aidiyet ve öte dünya inancını referans alırken, diğerleri çeşitli dinsel yönelimleri (örn. içsel, köktendinci vb.) kullanmıştır. Bu derlemede, çalışmaların genel içeriği göz önünde bulundurularak, genel dindarlık çalışmaları birinci kategori ("dehşet yönetiminde genel dindarlığın rolü") ve dinsel yönelimler çalışmalarını ikinci kategori ("dehşet yönetiminde dinsel yönelimlerin rolü") olarak sınıflandırılmıştır.

Dehşet Yönetiminde Genel Dindarlığın Rolü

Burada, dehşet yönetimiyle başa çıkmada genel dindarlığın etkilerine ilişkin seçilmiş çalışmalar, dünya görüşlerinin bireyler tarafından savunulmasını güçlendirme veya engelleme gibi iki potansiyel sonuç açısından gözden geçirilecektir. Çalışmalar Tablo 2'de özetlenmiştir.

Dünya Görüşü Savunmasını Güçlendirmesi Bakımından Dindarlık

DYK, dinsel unsurlar da dâhil olmak üzere tüm kültürel dünya görüşlerinin insan yapımı kavramlar olduğunu ve bunlara olan inancın büyük ölçüde diğer insanlar tarafından da kabul edilmesine veya onaylanmasına bağlı olduğunu ileri sürer (Solomon ve ark. 2004). İnançları başkaları tarafından onaylanan bireyler, inançlarının doğru olduğunu daha net hissedebilirler; ancak, inançlarının geçerliliğini sorgulayan ve onlarla çelişen görüşlerin varlığı kişinin inançlarının yanlış olabileceğini ima ederek bu inançları tehdit eder. Bu nedenle, bireyler karşıt yaşam tarzlarını benimseyenleri küçümseyerek veya bastırarak ya da kendi inançlarını bu bireylere empoze ederek inançlarını savunma eğiliminde olabilirler (Pyszczynski ve ark. 2015). Dolayısıyla, farklı dinsel inançlara sahip kişilere neden düşmanlık ve şiddet yöneltildiğini açıklamada ölümü reddeden inançların onaylanmasına duyulan ihtiyaç ön plana çıkmaktadır.

Greenberg ve arkadaşları (1990, Deney 1) tarafından yürütülen çalışmalardan biri DYK'nın temel iddialarını test etmiş ve ölümlülüğü hatırlatmanın benzer (Hristiyan) ve farklı (Yahudi) dinsel görüşlere sahip kişilere verilen tepkileri nasıl etkilediğini incelemiştir. Bu çalışmanın bulguları, ölümlülüğü hatırlatılan Hristiyanların, Hristiyan hedef kişiyi daha olumlu algıladıklarını, Yahudi kişiyi ise daha kalıpyargısal ve olumsuz bir şekilde değerlendirdiklerini göstermiştir. Rogers (2011) daha yakın tarihli bir çalışmada benzer bulgular elde etmiştir. Ancak Rogers (2011) buna ek olarak, katılımcıları kişisel olarak anlamlı ve dolayısıyla kendi özel dünya görüşlerine uygun bir şekilde ölümlülüklerini düşündürmeye teşvik etmenin dünya görüşü savunma ihtiyacını azalttığını da ortaya koymuştur.

Çalışmalar, savunmacı tepkilerin sözlü değerlendirmelerle sınırlı kalmayıp düşmanca ve şiddet içeren davranışlara kadar çeşitlenebildiğini göstermektedir. Çeşitli araştırmalar, dinsel dünya görüşleri hakkında olumsuz bir paragraf okuyan katılımcıların, kendilerine ölüm hatırlatıldıktan sonra, söz konusu paragrafı yazan kişiye düşmanca eğilimler sergilediğini ortaya koymuştur (Aksüt-Çiçek 2008, Juhl ve Routledge 2010, Deney 3). Pyszczynski ve arkadaşları (2006), normalde başkalarına yönelik şiddeti tasvip etmeyecek insanların saldırgan eylemleri desteklemeye ve bazen de saldırganca davranmaya nasıl motive olduklarını göstermek amacıyla biri Müslümanlık (İran) diğeri Hristiyanlık (ABD) bağlamında olmak üzere iki çalışma yapmışlardır. Her iki çalışmada da ölümlülük belirginliğinin üniversite öğrencilerininin saldırgan eylemlerde bulunma eğilimini ve dış gruba yönelik şiddete desteği artırdığı bulunmuştur.

Hindistan'da Magh Mela olarak adlandırılan bir dinsel festival bağlamında DYK varsayımlarını inceleyen bir çalışmada (Maheshwari ve Mukherjee, 2019), bu festivalde bir ay boyunca Sangam kıyısında kalıp dinsel ritüelleri yerine getirmeyi gerektiren Kalpvas uygulayan Hintli hacıların, ölümlülükleri belirginleştikten sonra Kalpvas uygulamayanlara (Deney 1) ve Müslümanlara (Deney 2) yönelik dünya görüşü savunma tutumları

değerlendirilmiştir. İlk deneyde ölümlülükleri hatırlatılan ve hatırlatılmayan hacıların tutumları arasında bir fark bulunmazken, ikinci deneyde ölümlülükleri hatırlatılan hacıların Müslümanları daha olumsuz değerlendirmiştir. Bulguların içeriği bir iç-grup/dış-grup ayrımını akla getirmektedir; zira Kalpvas uygulamayan kişiler de Hintli olup iç-grup üyeleri olarak kabul edildiğinden dolayı ölümlülük belirginliğinin onların tutumlarını etkilemediği düşünülebilir. Öte yandan, dış-grup olarak kabul edilen Müslümanlara yönelik tutumun ölümlülük belirginliği sonrasında daha olumsuz hale geldiği bulgusu DYK varsayımlarıyla da uyumludur.

Farklı dinsel görüşleri paylaşan kişilerin temel inançları arasında önemli farklılıklar olabileceğinden, inançlardaki bu farklılıklar bireylerin varoluşsal tehditlere ayrılan nitelikte tepkiler vermelerine neden olabilir. Bu iddiayı test etmek için Norenzayan ve arkadaşları (2009) ölümlülük belirginliği ve kontrol koşullarını oluşturarak Kanadalı katılımcılardan radikal bir Müslüman öğrenci tarafından yazıldığı iddia edilen Batı karşıtı bir makaleyi okumalarını ve ardından yazarı ve makaleyi değerlendirmelerini istemiştir. Üç deney, genel olarak, ölümlülük belirginliği söz konusu olduğunda dindar olmayan bireylerin dünya görüşü savunması sergileyerek yazarı ve makalenin içeriğini küçümsediğini, ancak dindar bireylerin değerlendirmelerinde önemli bir fark bulunmadığını göstermiştir. Benzer şekilde, Newheiser ve arkadaşları (2015) ölümlülük belirginliği sonrasında dindar olmayan bireylerin Müslümanlara yönelik tutumlarının kötüleştiğini, ancak dinsel aidiyeti güçlü olan Hristiyan katılımcıların tutumunda bir farklılık olmadığını ortaya koymuştur. İslam'ın Hristiyanlıkla benzer bir ilahi anlayışa sahip olması ve bazı benzer özellikler göstermesi (Newheiser ve ark. 2015) Hristiyan katılımcıların Müslümanlara yönelik tutum ve değerlendirmelerinde herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır; ancak İslam'ın hem inanç hem de kültür açısından bir dış-grubun üyeleri olarak dindar olmayan bireylerin dünya görüşlerinden farklılaşması onların tutum ve değerlendirmelerinin kötüleşmesine yol açmış olabilir.

Bu çalışmalar DYK'nın ölümlülük belirginliği hipotezini desteklemekte ve dindarlığın genel olarak seküler dünya görüşlerine benzer şekilde ölümlülük belirginliği sonrasında dünya görüşü savunmasını artırdığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, dindar bireyler ölümlülüğün belirginleşmesinden sonra iç-grup üyelerini olumlu değerlendirirken, dış-grup üyelerin yanı sıra iç-grubu tehdit eden bireyleri de olumsuz değerlendirmektedir. Burada ele alınan genel dindarlık biçimleri, iç-gruplar ve dış-gruplar arasında ciddi bir ayrım olduğunu ve bunun da iç-grubu kayırmaya ve dış-grubu aşağılamaya yol açtığını göstermektedir. Ancak çalışmalarda kimin iç-grup ya da dış-grup olduğunu önceden belirlemekte zorluk yaşanmaktadır. Örneğin, Greenberg ve arkadaşları (1990) Hristiyanların kendileri gibi İbrahimî, tek tanrılı bir inanca sahip Yahudileri dış-gruba koyduklarını göstermiştir. Pyszczynski ve arkadaşları (2006) ölümlülük belirginliğinin Hristiyanların Yahudilere yönelik saldırganlığı artırdığını da bulmuştur (Müslüman'a karşı Hristiyan ve tam tersi). Ancak Newheiser ve arkadaşlarının (2015) yukarıdaki çalışması, Hristiyanların Müslümanları iç-grupta görebileceğini de düşündürmektedir. Burada dikkat çekici bir özellik, araştırmacının çalışma bağlamında hangi kimliği daha belirgin hale getirdiğidir. Örneğin, Hristiyanlar için bir dış-grup olan Müslümanlar, inancın belirgin olduğu bir bağlamda iç-gruba yakın görülürken, inancsızlar bir dış-grup olarak değerlendirilmektedir. Bağlama bağlı olarak bu kimliklerin önemi ve belirginliği değişmektedir (Turner 1999, Reicher ve ark. 2010). Bireylerin sosyal kimliklerinin, bu kimlikler belirginleştiğinde hem diğer iç-grup üyeleriyle hem de dış-grup üyeleriyle olan algılarını ve ilişkilerini etkileyeceği düşünülmektedir.

Dünya Görüşü Savunmasını Engelleme Açısından Dindarlık

Yukarıdaki çalışmalarda da görüldüğü gibi dindar bireyler, kendilerini ölüm kaygısından korumak için dünya görüşlerini tehdit edenlere olumsuz tepki verirken, bazı durumlarda dinsel inançlar bu olumsuz tepkileri hafifletebilmekte veya tampon işlevi görebilmektedir. Dechesne ve ark. (2003), öbür dünya inançlarını çürüten kanıtlara maruz kalan katılımcılarda, ölümlülük belirginliğinin benlik saygısı elde etme çabasını (Deney 1 ve 2) ve kültürel dünya görüşü savunmasını (Deney 3) arttırdığını; öbür dünya inancını destekleyen kanıtlara maruz kalan katılımcılarda ise arttırmadığını bulmuşlardır. Benzer bir prosedür uygulayan Heflick ve Goldenberg (2012), inanç sistemi ne olursa olsun tüm katılımcılarda, öbür dünyanın varlığına yönelik kanıtın ölümlülük belirginliği etkilerini (dünya görüşü savunmasını) tamponladığını, ancak öbür dünyanın olmadığına yönelik kanıtların, kontrol koşullarıyla karşılaştırıldığında ölümlülüğün belirginliği koşulunda dünya görüşü savunmasını artırdığını göstermişlerdir.

İnsanlara dinsel öğretilerini hatırlatmanın, onları söz konusu öğretiler doğrultusunda davranmaya teşvik ettiği görülmüştür. Rothschild ve arkadaşları (2009), Hristiyan Amerikalılara ya da Müslüman İranlılara ölümlülük belirginliği ardından kendi dinlerinden merhamet öğretileri sunmanın onların dış-gruplara yönelik düşmanlıklarını azalttığını bulmuşlardır. Ayrıca, Rothschild ve arkadaşları (2009) dinsel merhamet değerlerinin belirgin olduğu ve kişinin varoluşsal korkuya karşı koruma sağlama ihtiyacı duyduğu durumlarda köktendincilerin bile gruplar arasındaki ilişkiler konusunda daha barışçıl bir yaklaşım sergilediğini

göstermişlerdir. Bunlara ek olarak, Schumann ve arkadaşlarının (2014) yaptıkları bir dizi çalışmada katılımcıların kendilerini dinleriyle tanımlamasını sağlamanın (dinsel hazırlama-religious priming) bağışlayıcı biliş, davranış ve değerlendirmeleri tetiklediğini göstermişlerdir. Örneğin, ölümlülük belirginliği koşulunda dinsel inanç sistemini hatırlamanın intikam ifade eden kelimelerin bilişsel erişilebilirliğini (Deney 1) ve saldırgan bir dış-gruba yönelik düşmanca davranışı azalttığı (Deney 2) bulunmuştur.

Yukarıdaki bulgular, dinsel hazırlamanın ölümlülük hatırlatıldığında varoluşsal kaygı tamponu işlevi görev yaparak psikolojik koruma sağladığı savıyla uyumludur. Dolayısıyla aidiyet hissedilen dinsel grubun değerlerini hatırlatma ve dinsel inancı destekleme, doğrulama veya tetikleme ölümlülük belirginliğinin yol açtığı dış-gruplara yönelik olumsuz tutum ve davranışları azaltmaktadır.

Farklı Dinsel Yönelimlerin Dehşet Yönetimindeki Rolü

Dindarlık, genel olarak, bir dine inanma, o dine ilgi duyma veya onu deneyimleme konusundaki bireysel farklılıklar olarak ifade edilmektedir (Saroglou 2011). Son yıllarda dinsel yönelimlerdeki bireyler arası farklılıkların varoluşsal dehşete karşı nasıl bir işlev gördüğü daha sık ele alınmaya başlanmıştır. Bu derlemede incelenen çalışmalarda, dinsel yönelim çeşitliliği dehşet yönetimi kapsamında üç farklı kuramsal yaklaşımın ortaya attığı ayrımlar üzerinden ele alınmışlardır: İçsel-dışsal dindarlık (Allport ve Ross 1967), dinsel köktencilik (Altemeyer 2003) ve savunmacı-varoluşsal dindarlık (Beck 2004). Aşağıda bu yaklaşımlar dehşet yönetimi açısından incelenme sıklıklarına göre sırayla aktarılmıştır. Bu makalede gözden geçirilen çalışmalar Tablo 3'te özetlenmiştir.

İçsel ve Dışsal Dinsel Yönelim

Allport ve Ross (1967), önyargı ve dindarlık arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmalarında, kişinin dinini bir araç olarak kullanmaya motive olduğu dışsal (extrinsic) dinsel yönelim ile dinini yaşamaya motive olduğu içsel (intrinsic) dinsel yönelim arasında bir ayrım yaptılar. Faydacı bir yaklaşımı içeren dışsal dindarlıkta din; güvenlik, teselli, sosyal destek, statü, prestij ve kendini meşrulaştırma gibi amaçları elde etmek için araç olarak kullanılır. Dışsal yönelimli dindar bireyler, genellikle daha az hoşgörülü ve daha fazla önyargılıdır (Allport ve Ross 1967), ayrıca dinsel inançlarının içeriği ile daha az ilgilenirler ve ölümden daha çok korkarlar (Cohen ve ark. 2005). İçsel dindarlık ise benliği üst düzeyde bir anlam duygusu ile bütünleştirir ve insanların varoluşsal ikilemlerle daha cesurca yüzleşmesini sağlar. Bu bireyler, inançlarını başlı başına yüce bir değer olarak görmekte, dinin emirlerini ciddiye almakta ve her türlü bencil ihtiyaçlardan kurtulmaya çalışmaktadırlar (Allport 1966; Allport ve Ross 1967). İçsel dindarlık, yaşam memnuniyeti, açık bir anlam hissi ve belirli bir inanç sistemine bağlılık ile olumlu; önyargı ve ölüm kaygısı ile olumsuz yönde ilişkilidir (Batson ve ark. 1993).

Tablo 3. Dehşet yönetiminde kişisel dinsel yönelimlerin rolüne ilişkin derlenen çalışmaların özeti			
Yazar (Yıl)	Katılımcı özellikleri, örneklem büyüklüğü, ülke	DYK araştırma odağı	Temel bulgular
Jonas ve Fischer (2006, Deney 1)	78 yetişkin (46 erkek, 32 kadın; yaş ort. = 29.97). Almanya	Doğal ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülüğün doğal olarak ortaya çıkan bir hatırlatıcısından sonra, içsel dindarlığı yüksek kişiler dünya görüşünü savunmayla tepki vermezken, içsel dindarlık düzeyi düşük olan kişiler tepki göstermiştir.
Jonas ve Fischer (2006, Deney 2)	111 üniversite öğrencisi (46 erkek, 65 kadın; yaş ort. = 27.35). Almanya	Ölümlülük belirginliği, dinsel inancı olumlama ve dünya görüşü savunması	İçsel dinsel inanç, yalnızca katılımcıların dinsel inançlarını olumlama fırsatına sahip olması durumunda, ölümlülüğün belirginliğine tepki olarak dünya görüşü savunmasını hafifletmiştir.
Jonas ve Fischer (2006, Deney 3)	50 üniversite öğrencisi (30 erkek, 20 kadın; yaş ort. = 24.04). Almanya	Ölümlülük belirginliği, dinsel inancı olumlama ve ölüm düşüncesine ulaşılabilirlik	Dinsel inancın olumlanması, yalnızca içsel dindarlığı yüksek olan katılımcılar için ölümlülüğün belirginleşmesinin ardından ölüm düşüncesine erişilebilirliği azaltmıştır.
Golec de Zavala ve ark. (2012, Deney 1)	158 üniversite öğrencisi (42 erkek, 116 kadın; yaş ort. = 18.20). ABD	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülüğün belirgin olduğu koşulda, yüksek düzeyde içsel dindarlığa sahip katılımcılar, saldırgan terörle mücadeleye daha az destek vermişlerdir.

Golec de Zavala ve ark. (2012, Deney 2)	123 üniversite öğrencisi (69 erkek, 54 kadın; yaş ort. = 23.54). İran	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği koşulunda, içsel dindar katılımcılar arasında dış-gruplara yönelik olumsuz tutumlar azalmıştır.
Golec de Zavala ve ark. (2012, Deney 3)	100 üniversite öğrencisi (10 erkek, 90 kadın; yaş ort. = 21.27). Polonya	Ölümlülük belirginliği, içsel dindarlığı hazırlama ve dünya görüşü savunması	Ölümlülüğün belirgin olduğu durumda, içsel dinsel kavramların hazırlanması, saldırgan terörle mücadeleye verilen desteği azaltmıştır.
Van Tongeren ve ark. (2013, Deney 1)	47 üniversite öğrencisi (15 erkek, 32 kadın; yaş ort. = 20.55). ABD	Dinsel hazırlama ve dünya görüşü savunması	Dinsel hazırlama, yüksek içsel dindar katılımcılar arasında kültürlerarası hoşgörüyü artırırken, düşük içsel dindar insanlar arasında azaltmıştır.
Van Tongeren ve ark. (2016, Deney 3)	694 üniversite öğrencisi (258 erkek, 433 kadın, 3 belirtmeyen; yaş ort. = 23.96). ABD	Anlam tehditleri ve varoluşsal kaygı	Anlam tehdidinin ardından arayışsal dinsel yönelimi varoluşsal kaygı artırmıştır.
Arrowood ve ark. (2018)	95 üniversite öğrencisi (14 erkek, 81 kadın). ABD	Ölümlülük belirginliği ve benlik saygısı	Arayışsal yönelimi yüksek olan katılımcılar, arayış yönelimi düşük olanlarla karşılaştırıldığında, ölümlülüğün belirginleşmesi sonrasında benlik saygılarının daha düşük olduğunu bildirmişlerdir.
Arrowood ve ark. (2022, Deney 4)	100 üniversite öğrencisi (22 erkek, 78 kadın; yaş ort. = 18.94). ABD	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği, arayışsal dindarlık düzeyi yüksek olan katılımcıların kültürel olarak daha açık fikirli olmalarına yol açmıştır.
Friedman ve Rholes (2007)	235 üniversite öğrencisi (109 erkek, 126 kadın; yaş ort. = 18.63). ABD	Diriliş tutarsızlığına maruz kalma ve ölüm düşüncesinin ulaşılabilirlik	İncil'deki tutarsızlık ve çelişiklere maruz kalmak, aşırı köktendinci katılımcılar arasında ölümle ilgili düşüncelerin erişilebilirliğini artırmıştır.
Friedman (2008)	400 üniversite öğrencisi (170 erkek, 230 kadın; yaş ort. = 18.90). ABD	Ölümlülük belirginliği	Ölümle ilgili metinlerin içerik analizleri, yüksek köktencilerin ölümle ilgili yazılarının daha olumlu bir duygusal tona sahip olduğunu, bilişsel olarak daha az karmaşık olduğunu ve gelecek odaklı olduğunu ortaya koymuştur.
Friedman ve Rholes (2008)	122 üniversite öğrencisi (44 erkek, 77 kadın, 1 belirtmeyen). ABD	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülüğün belirginleşmesinden sonra, dinsel köktencilik düşük olanlarda seküler dünya görüşü savunması artmış, ancak köktencilik yüksek olanların tepkileri değişmemiştir.
Routledge ve ark. (2018)	119 yetişkin (57 erkek, 62 kadın; yaş ort. = 34.33). Online (Amazon's Mechanical Turk)	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği, dinsel köktencilik düzeyi yüksek olan katılımcıların kıyamet inançlarını artırırken, dinsel köktencilik düzeyi düşük olan katılımcıların kıyamet inançlarını azaltmıştır.
Aksüt-Çiçek (2008)	160 üniversite öğrencisi (80 erkek, 80 kadın). Türkiye	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Dinsel köktencilikçe sahip öğrencilerin saldırganlık düzeyi, ölümlülük belirginleştiğinde ve dinsel yönelimleri tehdit edildiğinde artmıştır.
Beck (2006, Deney 2)	207 üniversite öğrencisi (114 erkek, 93 kadın; yaş ort. = 20.37). ABD	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği altında, savunmacı yönelime sahip katılımcılar iç-grup hedefleri dış-grup hedeflerden daha olumlu görme eğilimi göstermişlerdir. Aksine, varoluşsal yönelimli katılımcılar iç-grup ve dış-grup hedefleri eşit derecede çekici veya yetenekli görme eğilimi sergilemişler.
Koca-Atabey ve Öner-Özkan (2011)	239 üniversite öğrencisi (53 erkek, 184 kadın, 2 belirtmeyen; yaş ort. = 20.74). Türkiye	Ölümlülük belirginliği ve dünya görüşü savunması	Ölümlülük belirginliği koşulunda, dinsel açıdan savunmacı katılımcılar daha muhafazakar hale gelirken, varoluşsal katılımcıların muhafazakarlık düzeyleri değişmemiştir.

Jonas ve Fischer (2006) dışsal ve içsel dinsel yönelimler arasındaki farklılıklara dayanarak, bu yönelimlerin ölüm hatırlatıcılarına verilen tepkileri nasıl etkilediklerini üç çalışmayla incelemişler. Kasım 2003'te İstanbul'da gerçekleşen terör saldırılarının hemen ardından (yani doğal olarak oluşan ölümlülük hatırlatmasının sonrasında) Alman katılımcılarla gerçekleştirilen ilk çalışmada, içsel dindarlık düzeyi düşük olanların dünya görüşü savunma tepkileri verdikleri, içsel dindarlık düzeyi yüksek olanların ise bu tür tepkiler sergilemedikleri bulunmuştur. İkinci çalışma, ölümlülük belirginliğinin, dinsel inançlarını olumlamalarına izin verilen içsel dindarlığı yüksek katılımcılarda seküler dünya görüşü savunmasını (katılımcıların buldukları şehirlerine bağlılıkları) azalttığını; içsel dindarlığı düşük olanlarda ise arttırdığını göstermiştir. Son çalışmada ise ölümlülük belirginliği sonrasında, içsel dindarlık düzeyi düşük olan katılımcıların içsel dindarlığı yüksek olan katılımcılara kıyasla ölümlü ilgili düşüncelere daha fazla eriştikleri görülmüştür.

Golec de Zavala ve arkadaşları (2012) Müslüman ve Batı dünyası arasındaki gerilim bağlamında yaptıkları üç çalışmada ölümlülük belirginliğinin içsel dindarlık ve gruplar arası düşmanlık arasındaki ilişki üzerindeki düzenleyici etkisini araştırmışlardır. ABD'li Hristiyan ve Yahudi katılımcılarla yürütülen birinci çalışmada, ölümlülük belirginliği koşulunda, içsel dindarlığın terörle mücadelede agresif yöntemleri tercih etme olasılığını azalttığı bulunmuştur. İran'da Müslüman katılımcılarla gerçekleştirilen ikinci çalışmada, içsel dindarlığa sahip bireylerde ölümlülük belirginliği sonrasında Hristiyanlara yönelik olumsuz tutumların azaldığı görülmüştür. Polonyalı Hristiyanlarla yapılan son çalışmada ise, ölümlülük belirginliği koşulunda, içsel dinsel kavramları hazırlamanın (priming) terörle mücadelede agresif yöntemler destekleme eğilimini azalttığı gösterilmiştir. Bu bulgular, dinsel bağlılığın hem kaçınılmaz olarak gruplar arası düşmanlığı desteklemeyle ilişkili olmadığına hem de bunun farklı dinsel ve kültürel bağlamlar için de geçerli olabileceğine işaret etmektedir.

Bu çalışmalar, içsel dindarlığın varoluşsal dehşete karşı bir tampon görevi gördüğünü ve olumsuz tepkileri azalttığını göstermektedir. İçsel dinsel yönelime sahip bireylerin, dışsal dinsel yönelimlilerin aksine, iç-grupla sınırlandırılmayan, yaşam ve ölümün anlamına ilişkin bilgi sağlayan derin ve içselleştirilmiş bir inanç sistemine sahip oldukları söylenebilir.

Bir Arayış Olarak Dindarlık

Batson ve arkadaşları (1993), içsel ve dışsal dinsel yönelimlere üçüncü bir boyut ilave etmişlerdir. Bu araştırmacılara göre, bazı insanlar dini bir amaç ya da araç olarak değil, bir arayış (quest) olarak algırlar. Arayış yönelimine sahip bireyler, dini, günlük yaşamdaki sorunlara kesin çözüm bulmaktan ziyade, bu sorunlara geçici ve değişebilir yanıtlar arama çabası olarak deneyimlerler (Batson ve Stocks 2004). Bu tür dinsel yönelime sahip bireylerin varoluşsal soruları yanıtlamaya ve inançlarına temel oluşturan birçok hakikati sürekli sorgulamaya daha açık oldukları öne sürülmektedir (Batson ve ark. 1993).

Bu ayrımı izleyen Van Tongeren ve arkadaşları (2016), arayışsal dinsel yönelimin farklı kişilere hoşgörü göstermeyle olumlu yönde ilişkili olduğunu, arayışsal dinsel yönelimi yüksek bireylerin varoluşsal tehditlerin ardından ölüm kaygılarının daha yüksek, hayatın anlamını arama olasılıklarının ise daha düşük olduğunu bulmuşlardır. Arrowood ve ark. (2018), arayışsal dinsel yönelimi düşük bireylere kıyasla, arayışsal yönelimleri yüksek olan bireylerin, ölümlülük belirginliğinin ardından daha düşük benlik saygısı bildirdiklerini göstermişlerdir. Genel olarak sonuçlar, arayışsal dinsel yönelimin bireylerin inançlarındaki belirsizlikler ve şüpheler nedeniyle tehditler sonrasında varoluşsal güvenliği sağlamada çok etkili olmadığını göstermiştir (Arrowood ve ark., 2018). Bu nedenle arayışsal yönelimin, varoluşsal dehşetle mücadele etmenin ve benlik saygısını artırmanın güvenilir bir yolu olarak işlev görmediği söylenebilir. Öte yandan, bu yönelime sahip olan bireylerin inançlarının esnek yapısından dolayı dış-grup üyelerini daha az tehditkar algıladıkları görülmektedir (Arrowood ve ark. 2022).

Dinsel Köktencilik

Dinsel köktencilik, dinlerinin tek gerçek olduğuna inanan ve onu yaşamlarının temel belirleyicisi olarak gören bireyleri karakterize eder (Altemeyer ve Hunsberger 1992). Köktendinciler, dinlerinin emrettiği kural ve uygulamalara sıkı sıkıya bağlı, bunların günümüzde de sürdürülmesi gerektiğini savunan, doğru ve yanlış arasında kesin bir ayrıma yönelen ve yaşamlarının Tanrı tarafından onaylanıp desteklendiğine inanan bireylerdir. Çok sayıda çalışma köktendinciliğin önyargı ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu göstermektedir (Hall ve ark. 2010).

Friedman ve Rholes (2007) Hristiyan köktendinci inancının varoluşsal kaygıya karşı koruyucu bir işlev görüp görmediğini inceledikleri araştırmalarında İncil'deki çelişkili ifadelerle maruz bırakılmanın, köktendinciliği yüksek katılımcılar arasında ölümlü ilgili düşüncelerin erişilebilirliğini arttırdığını bulmuşlardır. Katılımcıların

ölüm hakkında yazdıkları metinler üzerinde yapılan içerik analizleri, yüksek düzeyde köktendinci olanların ölüm hakkındaki yazılarının daha olumlu bir duygusal tonu barındırdığını, bilişsel açıdan daha az karmaşık ve gelecek yönelimli olduklarını ortaya koymuştur (Friedman 2008). Üniversite öğrencisi katılımcıların seküler dünya görüşlerinin bir kampüs geleneğini (bir futbol maçında tezahürat yaparken kep veya şapka kaldırmak) değerlendirme yoluyla tehdide maruz bırakıldığı bir araştırmada ise, dinsel köktencilik düzeyi düşük olanların dünya görüşü savunmalarının ölümlülük belirginliği ardından arttığı, köktendinciliği yüksek olanların tepkilerininse değişmediği bulunmuştur (Friedman ve Rhoads 2008). Yakın zamanda yapılan bir çalışmada Routledge ve arkadaşları (2018) DYK'nın ölüm farkındalığının insanları bir tür ölüm aşkınlığı sunan kültürel dünya görüşlerine doğru motive ettiği iddiasını test etmiş ve ölüm farkındalığının aşırı köktendinciler arasında dinsel kehanetlerden türetilen kıyamet inançlarını artırdığını, düşük düzeyde köktendinciler arasında ise azalttığını göstermiştir. Diğer dinlerden köktendincilerle karşılaştırılabilir bir çalışma olmamasına rağmen, Türkiye'de Müslüman bir örnekleme yapılan bir çalışmada, dinsel dünya görüşleri tehdit altında olan Müslüman köktendincilerin, ölümlü oldukları hatırlatıldığında, dinsel dünya görüşleri hakkında olumsuz bir paragraf yazan kişiye karşı saldırganlık eğilimlerinin arttığı bulunmuştur (Aksüt-Çiçek 2008).

Bu çalışmalara dayanarak, köktendincilerde ölümlülük belirginliğinin etkilerinin dinsel veya seküler dünya görüşüne bağlı olarak değiştiği söylenebilir. Dinsel köktencilik, seküler dünya görüşleri tehdit edildiğinde olumsuz tepkileri azaltırken, dinsel dünya görüşleri tehdit edildiğinde olumsuz tepkileri artırmaktadır. Köktendinciler benimsedikleri din hakkında mutlak bir inanca sahip olduklarından ve onlar için iç-gruplar (kendi dinsel grupları) ile dış-gruplar (diğer dinsel gruplar) arasında katı ayrımlar bulunduğu için, dinsel inançlarının tehdit edilmesine aşırı tepki gösterebilirler.

Savunmacı ve Varoluşsal Dindarlık

Beck (2004), DYK kuramcılarının varoluşsal farkındalıktan beslenen ve savunma mekanizması olarak işlev görmeyen bir inancı büyük ölçüde göz ardı ettiklerini öne sürmüştür. Ona göre bu inanç, çoğu zaman ölümü inkâr etmeyle ya da bastırma ile değil, ölüm gerçeğiyle yüzleşerek varlığını sürdürebilir. Bu nedenle Beck (2004) iki tür dinsel motivasyon tanımlamıştır: varoluşsal (existential) dinsel yönelim ve savunmacı (defensive) dinsel yönelim. Savunmacı dindarlık, varoluşsal çıkmazları (ölüm, anlamsızlık vb.) önlemek veya etkilerini en aza indirmek için inançları kullanan bir yönelimdir: Bu bireyler kendilerini korunmuş, kutsanmış ve özel olarak görme eğilimindedir ve ayrıca Tanrı'nın kendileri için eşsiz bir planı olduğuna ve yaşamdaki önemsiz zorluklarda bile onlara yardım edeceğine inanırlar (Beck 2006). Bu yönelim, ruhu varoluşsal gerçeklerden koruyan bir savunma mekanizması işlevi görür. Savunmacı dindarlığın aksine, varoluşsal dindarlık varoluşla ilgili sorunlar için dinsel çözümleri benimsememe eğilimi olarak kabul edilir (Beck 2004). Varoluşsal dindarlık, içinde belirsizlikleri, kuşku ve şüpheleri barındıran, onlarla birlikte var olan ve genel özellikleri bakımından arayışsal dinsel yönelime benzeyen bir inanç biçimidir (Beck 2006). Varoluşsal dindarlıkta, arayışsal dinsel yönelimde olduğu gibi, din nihai bir hakikat olarak görülmediği için gözden geçirmeye ve değişime açık kalmaktadır.

Beck (2004) savunmacı dindarların esas olarak varoluşsal teselli ve avuntu üretmeyi amaçlayan teolojik yapıları benimseme eğiliminde olduklarından, dünya görüşlerinin bütünlüğünü korumak için iç-grup yanlılığı göstereceklerini iddia etmiş ve bu iddiayı ölümlülük belirginliği hipotezi kapsamında test etmiştir (Beck 2006). Çalışmada Hristiyan katılımcılara ölümlülükleri hatırlatıldığında, savunmacı dinsel yönelimi olanların dünya görüşü savunması olarak iç-grup yanlılığı sergiledikleri (Budist yazara kıyasla Hristiyan yazarı tercih ettikleri), varoluşçu dinsel yönelime sahip katılımcıların ise iki yazarı eşit şekilde değerlendirdikleri bulunmuştur. Benzer şekilde, Koca-Atabey ve Öner-Özkan (2011) tarafından yapılan bir çalışmada ise, ölümlülük belirginliği sonrasında, savunmacı dinsel yönelime sahip katılımcıların muhafazakârlık puanlarının arttığına, varoluşsal dinsel yönelime sahip katılımcılarda ise bu puanların değişmediğine dair bulgulara ulaşılmıştır.

Dolayısıyla, genel olarak, savunmacı bir yönelim, ölümlülüğün belirgin olduğu durumlarda bireylerin iç-grubu korumasına neden olurken, varoluşsal bir yönelim gruplar arası ilişkiler açısından önemli bir farklılığa neden olmamaktadır. İç-grup ve dış-grup arasındaki ayrımlar savunmacı dinsel yönelimde çok netken, varoluşsal dinsel yönelimde tam olarak belirlenmemiştir.

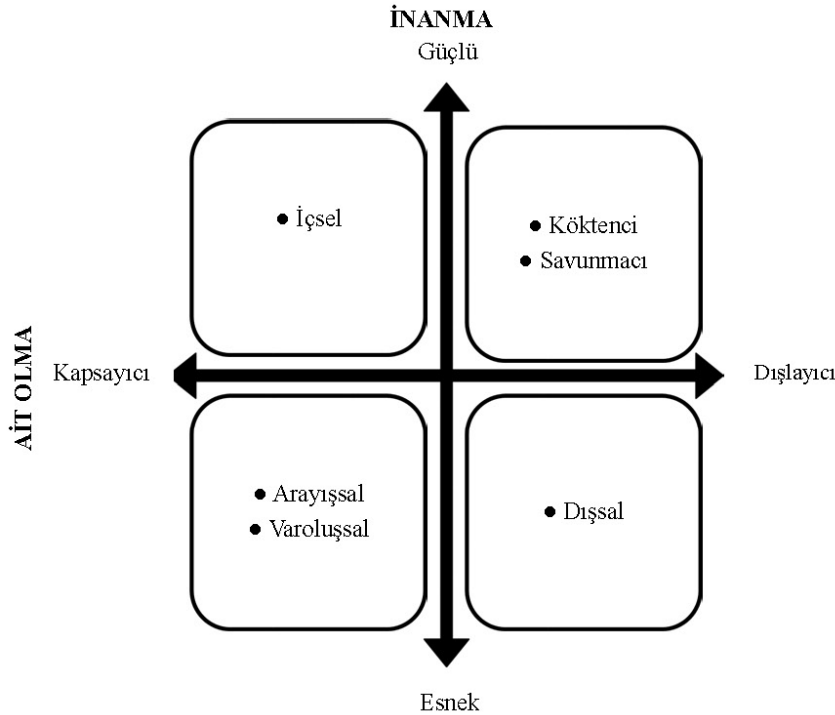
Tartışma

DYK, dinleri insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan bir tür kültürel dünya görüşü olarak ele almaktadır. Bu kuram kapsamında yapılan araştırmalar dinsel ve seküler dünya görüşlerin işlevleri arasında birçok paralellik ortaya koymuştur. Örneğin, ölümlülük belirginliği, Hristiyanların bir Yahudiden ziyade bir Hristiyanı tercih etmelerini arttırdığı gibi, Amerikalıların ABD kültürünü eleştiren kişiden ziyade öven kişiye olumlu tepkiler

vermelerini arttırmıştır (Greenberg ve ark. 1990). Benzer şekilde, ölümlülük belirginliğinden sonra, bir haçın (dinsel bir sembol) veya ABD bayrağının (seküler bir sembol) uygunsuz kullanımının bireylerin yaşadığı rahatsızlığı artırdığı bulunmuştur (Greenberg ve ark. 1995). Friedman ve Rholes (2007) Hristiyanları İncil'deki hata ve çelişkilere maruz bırakmanın ölüm düşüncesine ulaşılabilirliği artırdığını, Schimel ve arkadaşları (2007) ise Kanadalıları Kanada'yı aşağılayan makalelere maruz bırakmanın benzer etkilere neden olduğunu bulmuşlardır. Bu bulgular, dehşet duygusunun yönetilmesinde dinin sağladığı işlevin birçok açıdan seküler dünya görüşlerinin sağladığı işlevle benzer olduğunu göstermektedir..

DYK ve dindarlık arasındaki bağlantıyı ele alan çalışmaların çoğu, dindarlığın ölüm farkındalığına karşı dünya görüşü savunması üzerindeki rolüne odaklanmaktadır. Burada incelenen çalışmalar, dindarlığı ele alış biçimlerine göre ikiye ayrılabilir. Birinci kategori dindarlığın sadece bir yönüne (dinsel aidiyet, öbür dünya inancı veya tek boyutlu genel dindarlık düzeyi, vb.) odaklanan çalışmaları içermektedir. Bu çalışmaların çoğunluğu DYK'nın 'ölümlülük belirginliği' hipotezini doğrulamakta, iç-grup ve dış-grup ayrımının (Saroglou'nun ait olma boyutu) belirgin bir etkisi olduğu sonucunu desteklemektedir. Buna göre, ölümlülük belirginleştikten sonra, bireyler iç-grubu tehdit eden herkese ve her şeye olumsuz tepki verebilir. Ancak daha da önemlisi, dinsel inançlar, ölümden sonra yaşama dair kanıt sağlama (Dechesne ve ark. 2003), dinsel hazırlama (Schumann ve ark. 2014), ölümsüzlük hazırlama (Williams, 2017) ve dinsel öğretileri hatırlatma (Rothschild ve ark. 2009) gibi belirli koşullar altında söz konusu tepkileri hafifletebilir. Dindar bireylere dinsel inanç ve değerlerini hatırlatan bilgiler sunmak, varoluşsal kaygıdan korunmanın ve dış-gruplara karşı olumlu tepki vermenin etkili bir yolu olabilir.

İkinci kategorideki çalışmalar, varoluşsal sorunlarla başa çıkmada çeşitli savunma tepkilerine neden olabilen farklı dinsel yönelimlere odaklanmıştır. Araştırmalar, çeşitli yönelimleri ayırt etmenin, gruplar arası bağlamda kişisel dindarlık ve ölümlülük belirginliğinin etkileşimli etkilerini daha iyi anlamamızı sağladığına işaret etmiştir. Genel olarak, içsel bir dinsel yönelim, kaygıyı tamponladığı ve ölümlülük belirginliğine karşı olumsuz tepkilerin ortaya çıkmasını engellediği için bireylerdeki dehşet duygusunu yönetmede faydalıdır (Jonas ve Fischer 2006, Golec de Zavala ve ark. 2012). İçsel dinsel yönelim ölüm korkusuna karşı koruma sağladığından, yüksek benlik saygısı ve güvenli bağlanma gibi 'kaygı tamponlama hipotezini' desteklemektedir.

Şekil 2. Saroglou'nun (2011) inanma ve ait olma boyutlarıyla ilişkili olarak dindarlık tiplerinin sınıflandırılması

Dinlerin ve dinsel yönelimlerin varoluşsal dehşeti yönetmede farklı işlevler görmesi dindarlık türlerinin taşıdığı temel özelliklerinden kaynaklanıyor olabilir (Abeyta ve Blake 2020, Greenberg ve ark. 2020). Bu makalede incelenen çalışmalarda Saroglou'nun (2011, Saroglou ve ark. 2020, 2022) iki temel dindarlık boyutu vurgulanmaktadır: İnanma (kesin, güçlü, değişmez ve katı bir anlayıştan yorumlayıcı, esnek, sorgulayıcı veya şüpheli bir anlayışa kadar uzanan) ve ait olma (kişinin inandığı dinsel etnik, dinsel ve coğrafi bağlarla sınırladığı

dışlayıcı kimlikten bunları aşan kapsayıcı kimliğe uzanan). İnanma boyutunun güçlü kutbu, dinsel kutsal metinlere, öğretilere veya metafizik iddialara kesin ve katı bir inanç ile karakterize edilirken, esnek kutup şüpheli ve kuşkulu bir inanç ile betimlenir. Ait olma boyutunun dışlayıcı kutbu, bir dinsel gruba veya geleneğe katı bir bağlılık ve dini sadece kendi grubuyla sınırlama ile ilişkili iken, kapsayıcı kutup, bir dinsel gruba zayıf bir bağlılık veya evrensel değerlere olanak tanıyarak dinsel engelleri aşma ile tanımlanır.

İki boyutta sınıflandırılan dört örüntü (Şekil 2) dehşet yönetiminde farklı işlevler görebilir. Dışlayıcı kimlik boyutuna yakın olan örüntülerde dış-gruplara yönelik olumsuz tutumların yüksek olması beklenebilirken, güçlü boyuta yakın olan örüntülerde ölümden sonraki hayata olan mutlak inanç nedeniyle ölümlü ilgili dehşet duygusunun düşük seviyede olması beklenebilir. Dolayısıyla güçlü-dışlayıcı örüntü, dinsel dünya görüşünün tehdit edilmesi durumunda daha olumsuz tepkilere yol açabilirken, bu örüntüdeki tipler aynı zamanda bireylerin yaşadığı dehşet duygusunu yönetmeye hizmet etmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bireylere ölümlü oldukları hatırlatıldığında dinsel dünya görüşü savunma düzeyleri daha da artabilir. Güçlü-kapsayıcı örüntü, dindarlığın daha çok bireysel düzeyde yaşanması nedeniyle gruplar arası ilişkilerde olumlu süreçlerle ilişkili olabilir. Bu örüntüde yer alan bireyler içselleştirdikleri dinsel değerlere yönelik tehditlere karşı hassas olabilseler de, dindarlık bu bireyler için dehşeti yönetme işlevi gördüğünden ölümlü oldukları hatırlatıldığında dünya görüşü savunma düzeylerinde olumlu yönde değişimler olabilir.

Esnek-dışlayıcı örüntü, dışlayıcı özelliği itibarıyla dinsel topluluğun normlarına göre hareket etme ve düşünme eğilimini ortaya çıkarabilir. Dolayısıyla bu örüntüye sahip bireyler dış-gruplara karşı olumsuz tutumlar sergileyebilirler. Dinsel inançlarıyla ilgili kesin ve değişmez bilgilere sahip olmadıklarından ölüm karşısında yoğun bir dehşet duyabilirler ve dindarlık bu bireyler için dehşeti yönetme işlevi görmeyebilir. Son olarak, esnek-kapsayıcı örüntü, gruplar arası ilişkilerdeki olumlu süreçlerle en çok ilgili olan dindarlık türüdür. Bu dindarlık örüntüsünde bireyler dinsel inançları hakkında kesin bir düşünceye sahip olmadıkları gibi herhangi bir dinsel gruba da tam anlamda aidiyet hissetmezler. Bu nedenle, bu bireylerin dindarlıkları ölüm korkusunu hafifletmeye hizmet etmeyebilir.

Bu çalışmada ele alınan araştırma bulguları göz önüne alındığında, dinsel grupların ve dindar bireylerin inanma ve ait olma boyutlarında farklılaştığı ve bu dört örüntüden birinin özelliklerini taşıdığı öne sürülmüştür. Örneğin, içsel dinsel yönelim güçlü-kapsayıcı örüntüde sınıflandırılabilirken, köktenci dinsel yönelim güçlü-dışlayıcı örüntüde sınıflandırılabilir. İçsel dindarlıkta, din bir amaç ve içselleştirilmiş bir inanç olarak görüldüğünden (Allport 1966), inanma boyutu çok güçlü ve kesindir, ancak ait olma boyutu daha kapsayıcı ve hoşgörülüdür. Güçlü-kapsayıcı örüntü ile tutarlı olarak, içsel dindarlar Tanrı'yı bir sevgi ve destek kaynağı olarak görürler, bu nedenle Tanrı'nın yardımsever, hoşgörülü ve ihtiyaç duyulduğunda ulaşılabilir olan yüce bir varlık olduğuna inanırlar. Buna karşılık, köktendincilik yüksek inanç ve aidiyet boyutlarıyla yakından ilişkilidir. Saroglou ve arkadaşları (2022), köktenci dindarlarda inanç boyutunun katı ve dogmatik olduğunu, aidiyet boyutunun ise aşırı dinsel özdeşleşme ve önyargıları içerdiğini belirtmektedir. Bu nedenle, bu dindarlık türünün ölümlülük belirginliğine karşı daha savunmacı tepkiler ortaya çıkarması beklenir.

Son olarak, kişisel inancın arayışsal ve varoluşsal biçimleri esnek-kapsayıcı örüntüde yer alır. Her iki dinsel yönelim de kapsayıcı kimliklerin yanı sıra esnek inançları da içermektedir. Temel açıklık ve kapsayıcılık kanıtlarıyla tutarlı olarak, bu dindarlık türleri gruplar arası ilişkilerde olumlu süreçlerle ilişkilidir (Beck 2006, Van Tongeren ve ark. 2016). Öte yandan, bunun DYK ve dış-grup aşağılaması açısından ne anlama geldiği ve bu inanç biçimine sahip bireylerin varoluşsal dehşetle nasıl başa çıktıklarının daha az açık olduğu düşünülmektedir. Burada sunulan çerçeve, bu inanç biçimlerine sahip bireylerin gruplar arası ilişkilerde dehşeti nasıl yönettikleri sorusunu inceleyecek gelecekteki çalışmalar için bir fırsat olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Dinsel inanç, ölümlü ilgili kaygılara karşı olumlu ya da olumsuz tepkilere neden olabilir. Burada ele alınan deneysel çalışmaların bulguları, dindarlığın varoluşsal sorunlarla başa çıkmada güçlü bir araç olduğunu göstermiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, çeşitli dinsel yönelimlerin zararlı ya da faydalı niteliklerine ilişkin mevcut literatürün büyük çoğunluğu korelasyonel yöntemler kullandığından, bu konudaki nedensel ilişkiler henüz tam olarak tespit edilememiştir. Ölüm kavramı ile din arasındaki yakın ilişki göz önünde bulundurulduğunda, varoluşsal sorunların neden farklı şekillerde yorumlandığının cevabı, farklı psikolojik işlevlere karşılık gelen bu alternatif dindarlık biçimlerinin arkasında yatıyor olabilir. DYK'nın öngördüğü gibi, bu cevap bireylerin dinsel inançlarının yıkıcı olabilecek olumsuz sonuçlarını azaltmada oldukça değerlidir. Bu çalışmada, farklı dindarlık türlerinin dehşet yönetiminde oynadığı rolleri açıklığa kavuşturmak amacıyla Sarouglu tarafından önerilen inanma ve ait olma boyutlarının güçlü-esnek ve dışlayıcı-kapsayıcı kutuplarına

dayalı bir sınıflandırma önerilmiştir. Bununla birlikte, mevcut derlemenin temel bir sınırlaması olarak, bu örüntülerin tüm dindarlık türlerini kapsamadığı ve bu nedenle dindarlığın diğer boyutları (örneğin bağlanma, davranma) dikkate alındığında farklı kalıpların dahil edilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Örneğin, mistisizm, çilecilik (asceticism), tasavvuf gibi dinsel yaşantılar hem bağlanma hem de davranma boyutlarını güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. Gelecekte bu tür dinsel gruplar üzerine yapılacak çalışmalar DYK'nın gelişimine özgün katkılar sağlayabilir. Her ne kadar bireylerin dinleri aşan belli inanç yönelimleri bulunsa da, bunların dinin kendisinden, kültürden ve toplumsal yapıdan etkilendikleri de aşikârdır. Bu nedenle çalışmaların hem farklı dinler üzerinde hem de aynı din içindeki farklı oluşumlar (mezhep, tarikat, cemaat vb.) üzerinde yapılması elzemdir. Ayrıca, farklı dindarlık biçimlerinin varoluşsal kaygıların yönetilmesindeki rollerinin bilinmesi, ölüm, yas, keder ve ilgili süreçlerle başa çıkmada terapötik fayda sağlayabilir.

Kaynaklar

- Abeyta AA, Blake EN (2020) The existential implications of individual differences in religious defensive and growth orientations: Fundamentalism, quest religiosity, and intrinsic/extrinsic religiosity. In *The Science of Religion, Spirituality, and Existentialism* (Eds KE Vail III, C Routledge):351–357. Cambridge, MA, Academic Press.
- Aksüt-Çiçek, S. (2008) Dindarlık ile saldırganlık arasındaki etkileşimin terör yönetimi kuramı çerçevesinde incelenmesi (Yüksek lisans tezi). Mersin, Mersin Üniversitesi.
- Allport GW (1966) The Religious context of prejudice. *J Sci Study Relig*, 5:447–457.
- Allport GW, Ross JM (1967) Personal religious orientation and prejudice. *J Pers Soc Psychol*, 5:432–443.
- Alparslan K (2022) Ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişki üzerine bir değerlendirme. *Dini Araştırmalar*, 25:529-552.
- Altemeyer B (2003) Why do religious fundamentalists tend to be prejudiced? *Int J Psychol Relig*, 13:17–28.
- Altemeyer B, Hunsberger B (1992) Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *Int J Psychol Relig*, 2:113–133.
- Arrowood RB, Coleman TJ, Swanson SB, Hood RW, Cox CR (2018) Death, quest, and self-esteem: re-examining the role of self-esteem and religion following mortality salience. *Relig Brain Behav*, 8:69–76.
- Arrowood RB, Vail KE, Cox CR (2022) The existential quest: Doubt, openness, and the exploration of religious uncertainty. *Int J Psychol Relig*, 32:89–126.
- Batson CD, Schoenrade P, Ventis WL (1993) *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*. New York, Oxford University Press.
- Batson CD, Stocks EL (2004) Religion: Its core psychological functions. In *Handbook of Experimental Existential Psychology* (Eds J Greenberg, SL Koole, T Pyszczynski):141–155. New York, Guilford Press.
- Beck R (2004) The function of religious belief: Defensive versus existential religion. *J Psychol Christ*, 23:208–218.
- Beck R (2006) Defensive versus existential religion: Is religious defensiveness predictive of worldview defense? *J Psychol Theol*, 34:143–153.
- Burke BL, Martens A, Faucher EH (2010) Two decades of terror management theory: A meta-analysis of mortality salience research. *Personal Soc Psychol Rev*, 14:155–195.
- Burling JW (1993) Death concerns and symbolic aspects of the self: The effects of mortality salience on status concern and religiosity. *Personal Soc Psychol Bull*, 19:100–105.
- Cohen AB, Pierce JD, Chambers J, Meade R, Gorvine BJ, Koenig HG (2005) Intrinsic and extrinsic religiosity, belief in the afterlife, death anxiety, and life satisfaction in young Catholics and Protestants. *J Res Pers*, 39:307–324.
- Dechesne M, Pyszczynski T, Arndt J, Ransom S, Sheldon KM, Van Knippenberg A et al. (2003) Literal and symbolic immortality: The effect of evidence of literal immortality on self-esteem striving in response to mortality salience. *J Pers Soc Psychol*, 84:722–737.
- Friedman M (2008) Religious fundamentalism and responses to mortality salience: A quantitative text analysis. *Int J Psychol Relig*, 18:216–237.
- Friedman M, Rholes WS (2007) Successfully challenging fundamentalist beliefs results in increased death awareness. *J Exp Soc Psychol*, 43:794–801.
- Friedman M, Rholes WS (2008) Religious fundamentalism and terror management. *Int J Psychol Relig*, 18:36–52.
- Golec de Zavala A, Cichocka A, Orehek E, Abdollahi A (2012) Intrinsic religiosity reduces intergroup hostility under mortality salience. *Eur J Soc Psychol*, 42:451–461.
- Greenberg J, Helm PJ, Landau MJ, Solomon S (2020) Dwelling forever in the house of the lord: on the terror management function of religion. In *The Science of Religion, Spirituality, and Existentialism* (Eds KE Vail III, C Routledge):3–20. Cambridge, MA, Academic Press.
- Greenberg J, Porteus J, Simon L, Pyszczynski T, Solomon S (1995) Evidence of a terror management function of cultural icons: The effects of mortality salience on the inappropriate use of cherished cultural symbols. *Personal Soc Psychol Bull*, 21:1221–1228.
- Greenberg J, Pyszczynski T, Solomon S (1986) The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. In *Public Self and Private Self* (Eds RF Baumeister):189–212. New York, Springer.

- Greenberg J, Pyszczynski T, Solomon S, Rosenblatt A, Veeder, M, Kirkland, S et al. (1990) Evidence for terror management theory II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview. *J Pers Soc Psychol*, 58:308–318.
- Hall DL, Matz DC, Wood W (2010) Why don't we practice what we preach? A meta-analytic review of religious racism. *Personal Soc Psychol Rev*, 14:126–139.
- Harmon-Jones E, Simon L, Greenberg J, Pyszczynski T, Solomon S, McGregor H (1997) Terror management theory and self-esteem: Evidence that increased self-esteem reduced mortality salience effects. *J Pers Soc Psychol*, 72:24–36.
- Heflick NA, Goldenberg JL (2012) No atheists in foxholes: Arguments for (but not against) afterlife belief buffers mortality salience effects for atheists. *Br J Soc Psychol*, 51:385–392.
- Jonas E, Fischer P (2006) Terror management and religion: Evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortality salience. *J Pers Soc Psychol*, 91:553–567.
- Jong J, Halberstadt J (2017) What is the causal relationship between death anxiety and religious belief? *Religion Brain Behav*, 7:1–3.
- Juhl J, Routledge C (2010) Structured terror: Further exploring the effects of mortality salience and personal need for structure on worldview defense. *J Pers*, 78:969–990.
- Koca-Atabey M, Öner-Özkan B (2011) Defensive or existential religious orientations and mortality salience hypothesis: Using conservatism as a dependent measure. *Death Stud*, 35:852–865.
- Maheshwari S, Mukherjee T (2019) Role of social detachment in coping with death anxiety: A case of elderly Hindu pilgrims. *Omega*, 79:191–217.
- Mikulincer M, Florian V, Hirschberger G (2003) The existential function of close relationships: Introducing death into the science of love. *Personal Soc Psychol Rev*, 7:20–40.
- Mikulincer M, Florian V, Hirschberger G (2004) The terror of death and the quest for love: An existential perspective on close relationships. In *Handbook of Experimental Existential Psychology* (Eds J Greenberg, SL Koole, T Pyszczynski):287–304. New York, Guilford Press.
- Moher D, Liberati A, Tetzlaff J, Altman DG, Group P (2009) Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: the PRISMA statement. *PLoS Med*, 6:e1000097.
- Newheiser AK, Hewstone M, Voci A, Schmid K (2015) Making and unmaking prejudice: Religious affiliation mitigates the impact of mortality salience on out-group attitudes. *J Sci Study Relig*, 54:774–791.
- Norenzayan A, Dar-Nimrod I, Hansen IG, Proulx T (2009) Mortality salience and religion: Divergent effects on the defense of cultural worldviews for the religious and the non-religious. *Eur J Soc Psychol*, 39:101–113.
- Norenzayan A, Hansen IG (2006) Belief in supernatural agents in the face of death. *Personal Soc Psychol Bull*, 32:174–187.
- Pyszczynski T, Abdollahi A, Solomon S, Greenberg J, Cohen F, Weise D (2006) Mortality salience, martyrdom, and military might: the great satan versus the axis of evil. *Personal Soc Psychol Bull*, 32:525–537.
- Pyszczynski T, Solomon S, Greenberg J (2015) Thirty years of terror management theory: From genesis to revelation. *Adv Exp Soc Psychol*, 52:1–70.
- Reicher S, Spears R, Haslam SA (2010) The social identity approach in social psychology. In *The SAGE Handbook of Identities* (Eds M Wetherell, CT Mohanty):45–62. Thousand Oaks, CA, Sage.
- Rogers R (2011) Conceptualizing death in a worldview consistent, meaningful way and its effects on worldview defense. *Death Stud*, 35:107–123.
- Rosenblatt A, Greenberg J, Solomon S, Pyszczynski T, Lyon D (1989) Evidence for terror management theory I: The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *J Pers Soc Psychol*, 57:681–690.
- Rothschild ZK, Abdollahi A, Pyszczynski T (2009) Does peace have a prayer? The effect of mortality salience, compassionate values, and religious fundamentalism on hostility toward out-groups. *J Exp Soc Psychol*, 45:816–827.
- Routledge C, Abeyta AA, Roynance C (2018) Death and end times: the effects of religious fundamentalism and mortality salience on apocalyptic beliefs. *Relig Brain Behav*, 8:21–30.
- Saroglou V (2011) Believing, bonding, behaving, and belonging: The big four religious dimensions and cultural variation. *J Cross Cult Psychol*, 42:1320–1340.
- Saroglou V, Clobert M, Cohen AB, Johnson KA, Ladd KL, Brandt P-Y et al. (2022) Fundamentalism as dogmatic belief, moral rigorism, and strong groupness across cultures: Dimensionality, underlying components, and related interreligious prejudice. *Psycholog Relig Spiritual*, 14:558–571.
- Saroglou V, Clobert M, Cohen AB, Johnson KA, Ladd KL, Van Pachterbeke M et al. (2020) Believing, bonding, behaving, and belonging: The cognitive, emotional, moral, and social dimensions of religiousness across cultures. *J Cross Cult Psychol*, 51:551–575.
- Schimel J, Hayes J, Williams T, Jahrig J (2007) Is death really the worm at the core? Converging evidence that worldview threat increases death-thought accessibility. *J Pers Soc Psychol*, 92:789–803.
- Schumann K, McGregor I, Nash KA, Ross M (2014) Religious magnanimity: reminding people of their religious belief system reduces hostility after threat. *J Pers Soc Psychol*, 107:432–453.

- Solomon S, Greenberg J, Pyszczynski T (2004) The cultural animal: Twenty years of terror management theory and research. In *Handbook of Experimental Existential Psychology* (Eds J Greenberg, SL Koole, T Pyszczynski):13-34. New York, Guilford Press.
- Turner JC (1999) Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. In *Social Identity: Context, Commitment, Content* (Eds N Ellemers, R Spears, B Doosje):6-34. Hoboken NJ, Wiley-Blackwell.
- Vail KE, Arndt J, Abdollahi A (2012a) Exploring the existential function of religion and supernatural agent beliefs among Christians, Muslims, Atheists, and Agnostics. *Personal Soc Psychol Bull*, 38:1288-1300.
- Vail KE, Juhl J, Arndt J, Vess M, Routledge C, Rutjens BT (2012b) When death is good for life: Considering the positive trajectories of terror management. *Personal Soc Psychol Rev*, 16:303-329.
- Vail KE, Rothschild ZK, Weise DR, Solomon S, Pyszczynski T, Greenberg J (2010) A terror management analysis of the psychological functions of religion. *Personal Soc Psychol Rev*, 14:84-94.
- Van Den Bos K, Buurman J, De Theije V, Doosje B, Loseman A, Van Laarhoven D et al. (2012) On shielding from death as an important yet malleable motive of worldview defense: Christian versus Muslim beliefs modulating the self-threat of mortality salience. *Soc Cogn*, 30:778-802.
- Van Tongeren DR, Davis DE, Hook JN, Johnson KA (2016) Security versus growth: Existential tradeoffs of various religious perspectives. *Psycholog Relig Spiritual*, 8:77-88.
- Van Tongeren DR, Raad JM, McIntosh DN, Pae J (2013) The existential function of intrinsic religiousness: Moderation of effects of priming religion on intercultural tolerance and afterlife anxiety. *J Sci Study Relig*, 52:508-523.
- Williams MJ (2017) Prosocial behavior following immortality priming: experimental tests of factors with implications for CVE interventions. *Behav Sci Terror Polit Aggress*, 9:153-190.

Yazarların Katkıları: Çalışmaya önemli bir bilimsel katkı sağlandığı ve makalenin hazırlanmasında veya gözden geçirilmesinde yardımcı olduğu tüm yazar(lar) tarafından beyan edilmiştir.

Danışman Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma için finansal destek alındığı beyan edilmemiştir.

Authors Contributions: The author(s) have declared that they have made a significant scientific contribution to the study and have assisted in the preparation or revision of the manuscript

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared.

Financial Disclosure: No financial support was declared for this study.